

РІЗНОРІВНЕВІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ТА РЕАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті представлено соціально-психологічний аналіз стратегій соціальної адаптації та реадaptaції особистості в умовах трансформації сучасного соціуму: індивідуальних, групових, соціетальних. Розкрито особливості інформаційного впливу як умови і чинника адаптивних процесів. Показано, що провідним соціально-психологічним чинником соціальної адаптації особистості виступає її адаптаційний потенціал. Розкрито зміст програми соціальної реадaptaції, спрямованої на підвищення адаптаційного потенціалу соціально дезадаптованих осіб через спеціальну організацію реадaptaційного соціального середовища відповідно до особистісних особливостей реадaptaнтів. Обґрунтовано, що соціальна реадaptaція особистості є ефективною тоді, коли вона здійснюється системно на рівні первинної реадaptaції, базовому рівні та рівні постреадaptaції і побудована з урахуванням показників рівнів адаптаційного потенціалу та дотриманням принципів еквівалентності, динамічності, диференційованого прогнозування та перспективності.

Ключові слова: особистість, адаптаційний потенціал, соціальна адаптація, соціальна реадaptaція, психологічна допомога.

Завацкая Н. Е. Разноуровневые стратегии адаптации и реадaptaции личности в условиях трансформации современной среды. В статье представлен социально-психологический анализ стратегий социальной адаптации и реадaptaции личности в условиях трансформации современного социума: индивидуальных, групповых, социетальных. Раскрыты особенности информационного воздействия как условия и фактора адаптивных процессов. Показано, что ведущим социально-психологическим фактором социальной адаптации личности выступает ее адаптационный потенциал. Раскрыто содержание программы социальной реадaptaции, направленной на повышение адаптационного потенциала социально дезадаптированных лиц путем специальной организации реадaptaционной социальной среды согласно личностным особенностям реадaptaнтов. Обосновано, что социальная реинтеграция личности является эффективной тогда, когда она осуществляется системно на уровне первичной реадaptaции, базовом уровне и уровне постреадaptaции и построена с учетом показателей уровней адаптационного потенциала и соблюдением принципов эквивалентности, динамичности, дифференцированного прогнозирования и перспективности.

Ключевые слова: личность, адаптационный потенциал, социальная адаптация, социальная реадaptaция, психологическая помощь.

Zavackaya N. Different level of Strategies of Adaptation and Readaptation of Personality in the Conditions of Transformation of Modern Environment.

The article gives a new conceptual method of approach to socio-psychological analysis of the essence and problems of social readaptation a mature adult. It substantiates that the leading socio-psychological factor of social readaptation of the personality is their adaptation potential, which includes the unity of personal peculiarities and corresponding readaptation social environment. Maintenance of the program of social readaptation, directed on expansion of adaptation potential of social dezadaptation persons of mature adult, is exposed, by the special organization of readaptation social environment in accordance to the personal features. It is displayed in the thesis that social readaptation of mature adults can be effective when it is realized in the systematic way on the level of primary readaptation, on the base level and on the level of postreadaptation and if is built with regard for the of the level of adaptation potential and observance of principles of equivalence, dynamism, differentiated prediction and perspective.

Key words: personality, adaptation potential, social adaptation, social readaptation, psychological help.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність проблеми дослідження стратегій соціальної адаптації та реадптації особистості в умовах трансформації сучасного середовища зумовлена численними перешкодами у процесі вторинної соціалізації, що наявні в разі кардинальної зміни життєвої ситуації, зокрема в осіб, які повернулися з місць позбавлення волі та щойно позбулися адикції від психотропних речовин, а також у тих військовослужбовців, які звільнилися у запас або відставку, чи повернулися після участі у збройних конфліктах. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптивні можливості особистості і процес вторинної соціалізації блокується чи відбувається невдало, виникає необхідність у реадптації [1; 3; 6]. Пошук засобів підвищення здатності особистості до адаптації у нових життєвих обставинах є актуальним напрямом соціальної реадптації осіб зрілого віку, оскільки це може значною мірою попередити та виправити негативні тенденції, що супроводжують процес реадптації.

Недостатня ефективність заходів, спрямованих на соціальну адаптацію дезадаптованих осіб, пояснюється і відсутністю системного підходу, і тим, що ці заходи не розкривають дійсних соціально-психологічних причин реадптації. Психологічний аспект вирішення означеної проблеми стосується самої її сутності, оскільки ґрунтується на визначенні особистісних особливостей реадптантів, які проходять процес вторинної соціалізації. Необхідність дослідження саме психо-

логічних основ соціальної реадaptaції полягає у тому, що цей підхід дає можливість розробити систему соціальної реадaptaції осіб зрілого віку відповідно до їх адаптаційного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У загальнотеоретичному аспекті найкраще вивчено процеси соціальної дезадаптації та реадaptaції у підлітковому віці. Науковці наголошують на особистісному підході до вивчення соціальної дезадаптації, який орієнтує на розгляд її як результат відхилення у розвитку особистості внаслідок негативного впливу різних факторів. Так, одні автори (В. С. Бітенський, В. Я. Гіндікін, С. В. Дворяк, Б. Г. Херсонський) вказують на роль соціально-психологічних чинників у формуванні дезадаптації, інші – дотримуються концепції індивідуально-типологічних чинників (А. Є. Лічко, І. П. Руценко). У працях Н. Ю. Максимової обґрунтовано, що особистісна деформація провокує соціальну дезадаптацію, а процес реадaptaції підлітків має спиратися на показники особистісних дисфункцій.

Можна констатувати, що проблема соціальної реадaptaції осіб у зрілому віці розроблена недостатньо і в теоретико-методологічному, і в практично-впроваджувальному аспектах. Дослідження за цією проблематикою майже виключно були пов'язані з медико-психологічними аспектами – переважно з особливостями постравматичної реабілітації учасників бойових дій (Н. В. Дмитрієва, М. В. Друмова, О. О. Лазебна, Л. Ф. Шестопалова та ін.) чи медико-соціальною реабілітацією осіб з алкогольною або наркотичною залежністю (В. Ю. Зав'ялов, І. М. П'ятницька, І. І. Шуригіна та ін.), або з соціальними аспектами реадaptaції дезадаптованих осіб, які повернулися з місць позбавлення волі (Т. Р. Татидінова, В. М. Трубніков та ін.). Крім того, процеси адаптації та реадaptaції осіб зрілого віку розглядалися у структурі професіоналізації особистості педагогів (Л. П. Бутузова, Г. Г. Горелова, К. У. Чимбеленге та ін.), професійної адаптації працівників органів внутрішніх справ (Д. О. Кобзін, В. В. Конопльов, А. П. Москаленко, В. О. Соколов). Лише порівняно недавно вчені почали досліджувати проблеми прогнозування психологічних наслідків локальних військових конфліктів (А. Г. Маклаков, В. В. Стасюк, С. В. Харченко, С. В. Чермянін, Є. Б. Шустов та ін.), соціально-психологічної реадaptaції інвалідів бойових дій (П. П. Іванов, О. Г. Караяні, Н. В. Тарабрина), психолого-педагогічні умови адаптації осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (С. В. Бабурін, М. Г. Шу-

рухнов, О. М. Яковлев), особливості соціально-психологічної реабілітації хворих на алкоголізм чи наркоманію, які перебувають у стадії ремісії (Б. С. Братусь, О. М. Грязнов, Ф. С. Мжельський, І. А. Новиков, О. П. Тимофеева). При цьому процес реадaptaції здебільшого розуміють як заходи, пов'язані або з корінною перебудовою функціональних систем організму в цілому при екстраординарних обставинах, або в особистості в зв'язку з новими життєвими обставинами, що відрізняються від попередніх умов життя й діяльності [2; 5; 7]. Отже, при такому підході поза увагою вчених залишається такий чинник соціальної реадaptaції як адаптаційний потенціал особистості, відсутність якого може зробити неефективними заходи, що спрямовані на оптимізацію психофізіологічних станів чи соціально-психологічного складника. Слід відзначити також відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б оцінити рівень соціально-психологічної деформації дезадаптованої особистості та її оточення, а відтак, і розробити ефективну систему соціальної реадaptaції. Тому наукова проблема дослідження психологічних засад соціальної реадaptaції особистості зрілого віку є актуальною і з соціального, і з наукового погляду.

Отже, існує важлива теоретико-методологічна і практично значуща проблема, яка полягає в необхідності системного вивчення соціально-психологічних чинників соціальної реадaptaції осіб зрілого віку, а саме у визначенні складників та структури адаптаційного потенціалу, критеріїв його оцінки та розробки на цій основі системи соціальної реадaptaції особистості.

Об'єкт дослідження – стратегії соціальної адаптації та реадaptaції особистості.

Предмет дослідження – різнорівневі стратегії соціальної адаптації та реадaptaції особистості в умовах трансформації сучасного середовища.

Мета дослідження та його основні завдання полягають у визначенні стратегій соціальної адаптації та реадaptaції особистості й розробці на їх основі системи соціальної реадaptaції в умовах трансформації сучасного середовища.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Концепція дослідження полягає у тому, що: соціальна реадaptaція осіб зрілого віку є ефективною тоді, коли вона здійснюється системно на рівні первинної реадaptaції, базовому рівні та рівні постреадaptaції. Провідним соціально-психологічним чинни-

ком соціальної реадaptaції виступає адаптаційний потенціал особистості, що включає єдність особистісних особливостей реадaptaнтів та відповідного соціального середовища. Виокремлення показників рівня адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку спирається на аналіз впливу функціонування інтраперсональних та інтерперсональних складників адаптаційного потенціалу на процес соціальної реадaptaції. Необхідним є розгляд специфіки адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку з різним ступенем соціальної адаптації; визначення діагностичних процедур, що визначають рівні адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку. Система соціальної реадaptaції осіб зрілого віку будується з урахуванням показників рівня адаптаційного потенціалу та дотриманням принципів еквівалентності, динамічності, диференційованого прогнозування та перспективності.

Виходячи з представленої концепції сформульовано основні гіпотези дослідження, які полягають у тому, що: по-перше, основні тенденції і проблеми реадaptaції соціально дезадаптованих осіб в зрілому віці опосередковані складною взаємодією і зовнішніх (специфіка соціальної підтримки, особливості соціальної інтеграції), і внутрішніх складників адаптаційного потенціалу особистості (особливості ціннісних орієнтацій та потреб, Я-концепції, індивідуально-типологічні та емоційно-вольові особливості), які певним чином структуровані; по-друге, на основі визначення показників функціонування зазначених складників можливе визначення рівнів адаптаційного потенціалу особистості з різним ступенем соціальної адаптації; по-третє, система соціальної реадaptaції осіб зрілого віку має бути побудована відповідно до структури та рівнів адаптаційного потенціалу; включає створення умов, що сприяють особистісному зростанню через залучення особи до процесу реадaptaції в спеціально створеному соціальному середовищі; по-четверте, зміст та принципи системи соціальної реадaptaції можуть слугувати засадою для переосмислення та побудови інноваційних соціально-психологічних технологій у галузі психологічної допомоги та соціальної роботи із соціально дезадаптованими особами зрілого віку.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становили концепції розвитку психіки й особистості в діяльності (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, В. О. Роменець, С. Л. Рубінштейн та ін.), генетичний підхід С. Д. Максименка до аналізу становлення особистості на різних віко-

вих етапах життя; концепція саморозвитку особистості Г. С. Костюка; концепції становлення особистості в онтогенезі (К. О. Абульханова-Славська, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, В. О. Моляко, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін.), принципи системного підходу в психології (Б. Г. Ананьєв, В. О. Ганзен, Б. Ф. Ломов, В. С. Мерлін, В. А. Семиченко, Г. П. Щедровицький, Л. Ф. Vertalanffy та ін.), погляди на розвиток цілепокладання та трансформацію мотиваційно-ціннісної сфери особистості (О. І. Бондарчук, Л. В. Заскіна, О. П. Саннікова, Ю. М. Швалб), підходи до дослідження динаміки свідомості у соціальній діяльності (В. Й. Бочелюк, Т. В. Говорун, Л. М. Карамушка, В. В. Москаленко, М. І. Пірен), концепції психічної та соціально-психологічної адаптації та дезадаптації людини (Г. Г. Горелова, О. М. Кокун, С. О. Ларіонова, Г. В. Ложкін, М. В. Макаренко, О. Р. Малхазов, А. О. Реан, Т. С. Яценко); основні положення та принципи надання психологічної допомоги у ситуації соціальної дезадаптації (О. Ф. Бондаренко, Л. Ф. Бурлачук, О. С. Кочарян, Н. Ю. Максимова, В. В. Стасюк, Л. Ф. Шестопалова).

Для розв'язання поставлених завдань було використано:

– *теоретичні методи*: теоретичний аналіз, моделювання, що застосовувалися для узагальнення теоретико-методологічних основ розвитку особистості в процесі реадaptaції та визначення концептуальних засад дослідження проблеми соціальної реадaptaції особистості зрілого віку;

– *емпіричні методи*: структуроване інтерв'ю, аналіз документів, метод експертних оцінок, психодіагностичні методи, які використовувалися для дослідження основних показників адаптаційного потенціалу: методики діагностики самооцінки, локусу контролю, самосприйняття; методики визначення акцентуацій характеру, емоційної стійкості, спрямованості і типу реакції у ситуації фрустрації, агресивності; методики вивчення змістовного та динамічного аспектів мотивації; методики визначення особливостей та ресурсів соціальної підтримки (психологічної, інструментальної); методи підвищення адаптаційного потенціалу особистості;

– *методи математичної обробки даних* з подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Дослідження проводилося на основі Центру психічного здоров'я м. Луганська, Центру зайнятості м. Луганська впродовж 2002–2008 рр. Вибірку було представлено такими особами: які повернулися з місць

позбавлення волі (183); які позбулися залежності від психотропних речовин та перебувають у стадії ремісії (207); із посттравматичними стресовими розладами (учасники бойових дій) (164); військовослужбовцями, звільненими у запас або відставку – 238 осіб. На всіх етапах було обстежено 792 досліджуваних віком від 40 до 52 років.

Відбір вказаного контингенту досліджуваних зумовлений вираженою негативною динамікою процесу їх соціальної адаптації. Вибірку було представлено чоловіками, адже вони складають більшість серед осіб, які перебувають і повернулися з місць позбавлення волі, мають залежність від психотропних речовин та перебувають у стадії ремісії, є учасниками бойових дій і військовослужбовцями. Формування вибірки здійснювалося на підставі таких критеріїв: 1) змістовного } відбір груп визначався предметом і гіпотезами дослідження; 2) еквівалентності досліджуваних } результати дослідження вибірки поширюються на кожного її члена; 3) репрезентативності, для забезпечення якого при формуванні вибірки використовувався метод наближеного моделювання, тобто вибірка є моделлю популяції } особою зрілого віку з різним ступенем соціальної адаптації, і результати дослідження поширюються на соціально дезадаптованих осіб зрілого віку. Генеральна сукупність розглядалася як сукупність груп, що володіють визначеними характеристиками. В експериментальну вибірку досліджуваних відбиралися так, щоб у ній рівномірно були представлені особи з кожної страти: враховувалися стать, вік, ступінь соціальної адаптації. Репрезентативність вибірки забезпечувалася також достатньою кількістю досліджуваних.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами проведеного дослідження можна констатувати таке:

1. Процес повторного включення особи в суспільний контекст передбачає формування у неї компенсаторних соціальних навичок. У зрілому віці потреба такого процесу реадaptaції виникає у тому разі, коли відбувається різка зміна умов життя: після повернення з місць позбавлення волі, участі у збройних конфліктах, звільнення у запас або у відставку, позбавлення узалежнення від психотропних речовин. Вплив цих змін часто перевищує наявний адаптаційний потенціал особистості, що призводить до різноманітних порушень в її соціальній сфері, виникнення нервово-психічних та психосоматичних розладів, девіантної поведінки. Підвищення адаптаційного потенціалу особистості є основним чинником процесу соціальної реадaptaції.

2. Переосмислення поняття адаптаційного потенціалу особистості дає змогу представити його як інтегральне утворення, яке об'єднує інтраперсональні складники адаптаційного потенціалу (соціально-психологічні та індивідуально-типологічні властивості і якості), що актуалізуються особою для створення і реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності, та інтерперсональні складники (особливості соціальної підтримки та соціальної інтеграції).

3. Критерії зниження адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку включають такі показники інтраперсональних складових: неадекватність самооцінки, незбалансованість локусу контролю, підвищену агресивність, фрустраційну напруженість, емоційну нестійкість, перевагу егозахисного типу реакцій на ситуацію фрустрації поєднано з екстрапунітивною спрямованістю, дезінтеграцію між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності, перевагу унікаючої мотивації, наявність акцентуацій або психопатії. Показниками інтерперсональних складників, які знижують адаптаційний потенціал особистості, є недостатність психологічної (емоційної, когнітивної) та інструментальної підтримки, обмежена соціальна мережа підтримки, низький рівень соціальної інтеграції. Показники цих критеріїв дають змогу виокремити рівні адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку з різним ступенем соціальної адаптації.

4. На основі отриманих емпіричних даних, визначених критеріїв та рівнів адаптаційного потенціалу відповідно до теоретичної моделі реадaptaції особистості, було побудовано систему соціальної реадaptaції особистості зрілого віку. Результати апробації зазначеної системи показали високий рівень валідності попередньо розроблених діагностичних процедур та ефективність застосованих методів формувального впливу щодо підвищення адаптаційного потенціалу особистості зрілого віку.

5. Система соціальної реадaptaції осіб зрілого віку включає первинну реадaptaцію, базовий рівень та постреадaptaцію.

Первинна реадaptaція передбачає: моніторинг соціально дезадаптованих осіб зрілого віку, первинний контакт та визначення показників адаптаційного потенціалу обстежуваних з метою превентивної роботи, прогнозу соціальної реадaptaції осіб відповідно до рівня їх адаптаційного потенціалу; мотивування на процес соціальної реадaptaції, переорієнтацію до нової системи відносин з соціумом. Базовий

рівень передбачає реалізацію програм реадaptaції, орієнтованих на підвищення адаптаційного потенціалу соціально дезадаптованих осіб зрілого віку та створення реадaptaційного соціального середовища через застосування медіаторного підходу, соціотерапії, використання активних соціально-психологічних форм і методів допомоги. Це сприяє актуалізації потреби особистісного розвитку завдяки соціальній підтримці, створенню мережі соціально-корисних зв'язків, закріпленню високофункціональних просоціальних стратегій поведінки. Рівень постреадaptaції полягає у соціальній підтримці та контролі за психофізичним станом та соціальним статусом реадaptaнта, у соціальному супроводі (соціально-професійній адаптації, інтеграції у суспільство), що передбачає програми моніторингу, орієнтовані на тривалу роботу з реадaptaнтом та його соціальним оточенням.

6. Принципами побудови системи соціальної реадaptaції осіб зрілого віку є:

– принцип еквівалентності, який полягає у тому, що процес реадaptaції рівноцінно включає цілісну систему соціальних відносин, при якій і середовище і сама особистість, що змінюється, на рівних умовах беруть участь у визначенні реконструкції власних засад, є основними компонентами соціальної реадaptaції як процесу, коли зовнішні умови переломлюються через внутрішні складники адаптаційного потенціалу особистості;

– принцип динамічності розглядає систему реадaptaції як поетапний пролонгований процес, що передбачає раціональну послідовність заходів психокорекційного впливу, моніторинг динаміки змін показників адаптаційного потенціалу;

– принцип диференційованого прогнозування полягає у визначенні змістовних і формальних аспектів програм реадaptaції відповідно до рівня адаптаційного потенціалу осіб, ступеня їх соціальної адаптації, їх соціального статусу, професійної приналежності, емоційної насиченості та міцності соціальних зв'язків;

– принцип перспективності полягає у створенні для реадaptaнтів позитивної картини майбутнього, що буде стимулом самоорганізованої реконструкції особистості відповідно до постійного оновлення життєвого контексту.

7. Основними складниками ефективної реалізації системи соціальної реадaptaції є використання психотехнологій, максимальна ефективність яких є специфічною до інтраперсональних та інтерперсональ-

них складників адаптаційного потенціалу особистості; створення реадaptaційного соціального середовища, яке передбачає комплексність впливу і на самих дезадаптованих, і на найближче оточення, насамперед сімейне, через системну сімейну психотерапію, інтервенції підготовлених медіаторів; у разі неможливості стабілізації соціального статусу – організацію спеціальних умов перебування з обов'язковою соціально корисною працею та контролем поведінки в мікросоціумі для запобігання рецидивів злочинів, узалежнення від психотропних речовин.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні чинників та психологічних механізмів, які визначають динаміку і спрямованість процесу соціальної реадaptaції відповідно до гендерного аспекту. Важливим напрямом подальших досліджень є вивчення особливостей динаміки та шляхів соціальної реадaptaції осіб з особливими потребами та осіб, які перебувають у особливих умовах життєдіяльності (обмеження чи позбавлення волі). Серед перспективних напрямів подальших досліджень цієї проблеми вважаємо також розробку теоретичних основ психологічно обґрунтованої загальнодержавної системи соціальної реадaptaції особистості та внесення кардинальних змін у програми підготовки психологів, соціальних працівників та інших фахівців, що мають працювати з соціально дезадаптованими особами.

Список використаної літератури

1. Дорожевец А. Н. Когнитивные механизмы адаптации к кризисным событиям / А. Н. Дорожевец // Журн. практ. психолога. – 1998. – № 4. – С. 40–48.
2. Коржова Е. Ю. Жизненные ситуации и стратегии поведения / Е. Ю. Коржова ; под ред. А. А. Крылова, Л. А. Коростылёвой // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб. : СПб ГУ, 1997. – С. 75–88.
3. Ларионова С. А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика / С. А. Ларионова. – Белгород : БелГУ, 2002. – 197 с.
4. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16–24.
5. Медведев В. И. О проблеме адаптации / под ред. В. И. Медведева // Компоненты адаптационного процесса. – Л. : Наука, 1984. – С. 3–16.
6. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 184 с.
7. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности / С. Т. Посохова. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 240 с.

8. Швалб Ю. М. Теоретические проблемы структурирования сфер жизнедеятельности личности : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Ю. М. Швалб ; за ред. С. Д. Максименка // Актуальні проблеми психол. – К. : Міленіум, 2007. – Т. 7. – Вип. 10. – С. 439–450.